

Århusundersøgelsen

– under Det nordiske Ødegårdsprojekt

I 1930'ERNE OPDAGEDE europæisk historieforskning senmiddelalderen som kriseperiode. Banebrydende blev Wilhelm Abels *Agrarkrisen und Agrarkonjunkturen* (1935), hvori han skabte begrebet “den senmiddelalderlige agrarkrise”. I 1939 fulgte en artikel af M.M. Postan i *Economic History Review*, “The Fifteenth Century”, hvori han beskrev århundredet som en depressionsperiode. Efter krigen blev senmiddelalderkrisen et helt centralt forskningsområde og på det internationale historikermøde i 1955 et hovedemne. Man kan synes, at erkendelsen af krisens europæiske karakter kom sent. For hele den nødvendige specialforskning forelå allerede i mellemkrigstiden, for England af pris- og lønbevægelserne, for Frankrig af virkningerne af Hundredeårskrigen, for Tyskland af Wüstungsprocessen og for Norge af pest og bebyggelsestilbagegang. I Danmark havde C.A. Christensen i 1931 påvist et stort fald i bøndernes landgildeafgifter i det 14. århundrede, og Aksel E. Christensen havde i 1938 behandlet befolkningstilbagegangen. Det var imidlertid karakteristisk, at næsten hele forskningen opererede med lokalt eller nationalt begrænsede problemstillinger.

På det nordiske historikermøde i 1964 var ødegårdene i senmiddelalderen det ene hovedemne. Mødet blev inspirationen til etablering af *Det nordiske Ødegårdssprojekt* i 1969.

Det danske ødegårdsudvalg, med Svend Gissel som formand, vedtog i 1970, at den danske undersøgelse skulle have form af fire regional- eller punktanalyser, dvs. dækkende geografiske områder af en vis størrelse, ikke analyser koncentreret om godser eller jordejere med særlig rigt middelalderligt kildemateriale. Til undersøgelse udvalgte Falster, Horns Herred på Sjælland, et sønderjysk og et nørrejysk område. Det var et ønskemål, at analyserne skulle omfatte områder af væsentlig forskellig geografisk karakter, og eftersom de østdanske analyser eo ipso gjaldt det frugtbare Østdanmark, påhvilede det de jyske studiegrupper at finde egnede områder af en anden geografisk karakter. Samtidig var der imidlertid i Ødegårdsudvalget enighed om, at tilstedeværelsen af et godt skriftligt kildemateriale fra senmiddelalderen var en nødvendig forud-

sætning for en analyse af ødegårdsproblematikken. Det begrænsede den nørrejske studiegruppens valgmuligheder til nogle sogne ved Ribe, nogle sogne spredt langs Limfjorden, og Hasle Herred ved Århus. Den første mulighed bortfaldt, for så vidt som der blev etableret et særligt studium af Ribe og omegn. Limfjordssognene faldt ligeledes væk, ikke så meget på grund af deres spredte beliggenhed, som fordi der kun var meget lidt kildemateriale før 1400. Tilbage stod Hasle Herred med et fortræffeligt skriftligt kildemateriale.

Desværre var det hermed ikke lykkedes at finde et nørrejysk geografisk område, som afveg fra Østdanmark. Der var tale om samme frugtbare lermoræne og centrale beliggenhed. Og området var af beskeden størrelse. Hasle Herred omfattede i Christian 5's matrikel ni sogne med blot 159 bondegårde (excl. Geding) og én hovedgård,¹ men blev suppleret med Egå Sogn i Ø. Lisbjerg Herred (42 gårde) og med to sogne i V. Lisbjerg Herred, Grundfør og Ølsted (35 gårde), til i alt 237 gårde. De to sidstnævnte sogne havde ikke direkte topografisk forbindelse til Hasle Herred, men udmærkede sig ved det samme gode middelalderlige kildemateriale. Landskabet havde i øvrigt samme geografiske karakter som i Hasle Herred. Mens det kan antages, at Horns Herred og Falster i rimeligt omfang er repræsentative for det østlige Danmark, Øerne, skal det understreges, at Hasle Herred med nabosogne med sikkerhed ikke er repræsentativt for Nørrejylland.

På nogle punkter inddroges derfor egnen omkring Skivholme i Framlev Herred, kun nogle få kilometer vest for Hasle Herred, men alligevel præget af en anden bebyggelsesstruktur, ligesom der blev kastet et blik på Tirstrup Sogn på Djursland, et område af en helt anden geografisk karakter, domineret af ufrugtbar hedeslette.

Udgangspunktet for Det nordiske Ødegårdsprojekt var ødelægningen af bebyggelser og gårde i senmiddelalderen, således som den klart fremtrådte i norsk og tysk forskning, i Norge allerede i Sigurd Hasunds *Ikring Mannedauden* (1920) og siden så markant i Andreas Holmsens arbejder, mens i Tyskland Wilhelm Abel i 1943 havde sammenfattet den daværende lokale forskning i *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*. Ødegårdsprojektet blev lagt an som en bred bebyggelseshistorisk undersøgelse for perioden 1300-1600, dvs. at de geografiske forhold, bebyggelsens omfang og karakter, agerdyrkning og kvægavl, godsforhold og bøndernes afgifter udgjorde basis, men at formålet i den sidste ende selvfølgelig var at kortlægge ødelægning eller vækst og forsøge at forstå og helst forklare de iagttagne ændringer. Projektet inddrog forskere fra forskellige discipliner, foruden historikere: arkæologer, geografer, stednavneforskere.

I det meste af Danmark er senmiddelalderens agrarkrise bevidnet ved ødegårde og ved nedgang i bøndernes landgilde og dermed i godsejernes indtægter. Således også i Hasle Herred.

Disponeringen af den her fremlagte undersøgelse er kronologisk, så langt det overhovedet har kunnet lade sig gøre.

1. DET SKRIFTLIGE KILDEMATERIALE

Udgangspunktet for studiet af senmiddelalderens bebyggelsehistorie er det senere, men fuldstændige materiale, det 17. århundredes matrikler, Frederik 3's fra 1664 og Christian 5's Matrikel fra 1680'erne. Den sidste registrerer, beskriver og vurderer alle landejendomme og opmåler deres dyrkede areal ager for ager. Den første bygger simpelthen direkte på bøndergårdenes ansættelse til landgilde (den udelader de egentlige præstegårde), men ved hjælp af landgildeoplysningerne, og ejeroplysninger, kan gårdene følges fra denne matrikel tilbage til jordebøger og adkomstbreve fra det 16. århundrede, og omvendt, alle gårde, som figurerer i kildematerialet i det 16. og begyndelsen af det 17. århundrede, kan identificeres i matriklerne. Hermed kan vi sikre os fuld forståelse af bebyggelses- og ejendomsforhold på reformationstiden, herunder afgrænse de huller, der eventuelt måtte være i vor viden. For Hasle Herred og det øvrige undersøgelsesområde volder den retrospektive undersøgelse kun få vanskeligheder. Identifikationen af de enkelte ejendomme til forskellig tid er sikker, fordi såvel antallet af bondebrug som deres afgifter til godsejerne forblev praktisk talt uændret i det 16. og det 17. århundrede.²

Næsten alt jordegods i undersøgelsesområdet var ved tiden for Reformationen i kirkens besiddelse. Århusbispen besad en forholdsvis beskeden mængde fæstegods, men til gengæld sorterede alle selvejerne i Hasle og V. Lisbjerg Herred under ham, mens kronen hverken havde fæste- eller selvejergods i de to herreder. Efter Reformationen overtog kongen bispe- og selvejergodset og optegnede det i *Århusgård og Åkær Lens jordebog 1544* (ed. Poul Rasmussen, 1960). Den største jordejer var Århus Domkapitel. Som de andre domkapitler overlevede det Reformationen, og dets gods kendes fra flere jordebøger fra o. 1600 og senere.³ De få ændringer, der skete 1536-1600 kan fremfindes ved hjælp af *Kronens Skøder*. Endvidere havde flere klostre gods i området. Ring Kloster ejede byen Lyngby med ti gårde, optegnet i Skanderborg Lens jordebog 1573 (RA), mens Øm Kloster, som optegnet i klostrets egen

jordebog fra 1554 (RA), ejede 22 gårde i Egå Sogn (incl. Lystrup).
 Andet klostergoods fremgår af tabel 1.⁴

Tabel 1. Besiddelsesforhold og brugstal i det 16. århundrede.

Herred, sogn og by	Bisp (og krone)	Selveje	Kapitel m. inkorp. præstegd.	Klostre	Adel	Kirke, præst ⁵	I alt	1683
<i>Hasle hd.</i>								
Åby		1	11				12	12
Vejlby	6(5?)	5(6?)	16			kirker 2	29	30
Hasle	2		13				15	15
Skejby		6	6		1 ⁶		13	13
Brabrand					12	præst 1	13	13
Holmstrup							-	-
True	2	9(?)	5*			præst 1	17	19 ⁷
Gjellerup			4				4	4
Årslev			14(13)				14	14
Tilst		8	6				14	14
Brendstrup		1	5				6	6
Kasted	1		5	Alling 2			8	8
Kærby				Alling 1			1	1
Koldkær			1				1	1
Lyngby				Ring 10			10	5+hgd.
Yderup		3	1				4	4
<i>Vester Lisbjerg hd.</i>								
Ølsted		4	6(7?)			præst 1	11	12
Grundfør	6	10(11)	2			præst 1	19(20)	19
Hinnerup			4				4	4
<i>Øster Lisbjerg hd.</i>								
Egå	kronen 2	4	6	Ring 3 Øm 1	2		18	18
Skæring		1	1	Øm 15 Essenbæk 1	1		19	19
Lystrup ⁸				Øm 6			6	5
I alt	19	52	106	39	16	6	238	236+hgd.

* En af gårdene i True måtte kapitlet afstå til Århus Hospital ved mageskiftet 29/7 1548. Den ydede 3 ørte korn m.v., men i 1664 5½ (el. 6½) ørte. Betyder det, at hospitalet før 1548 ejede en gård på 2½ eller 3 ½ ørte korn?

Derimod kendes kirke- og hospitalsgodset og de præstegårde, som ikke var under domkapitlet, først eksplicit (for det gennemgåede kildemateriale) fra det 17. århundrede. De anførte gårdes eksistens i det 16. århundrede (og tidligere) kan dog ikke betvivles. Kron- og selvejergodset i Egå Sogn og Essenbæk Klosters gård sammesteds findes i Kalø Lens jordebog 1573 (RA). Det eneste adelsgods i Hasle og V. Lisbjerg Herreder var byen Brabrand, som tilhørte ejerne af Clausholm, i det 15. århundrede Brokkerne, i det 16. Gøyerne,⁹ samt en enkelt gård i Skejby og én i Elsted. Om adelsgodset i Egå Sogn se *Kronens Skøder* 2/12 1560 og 22/4 1625.

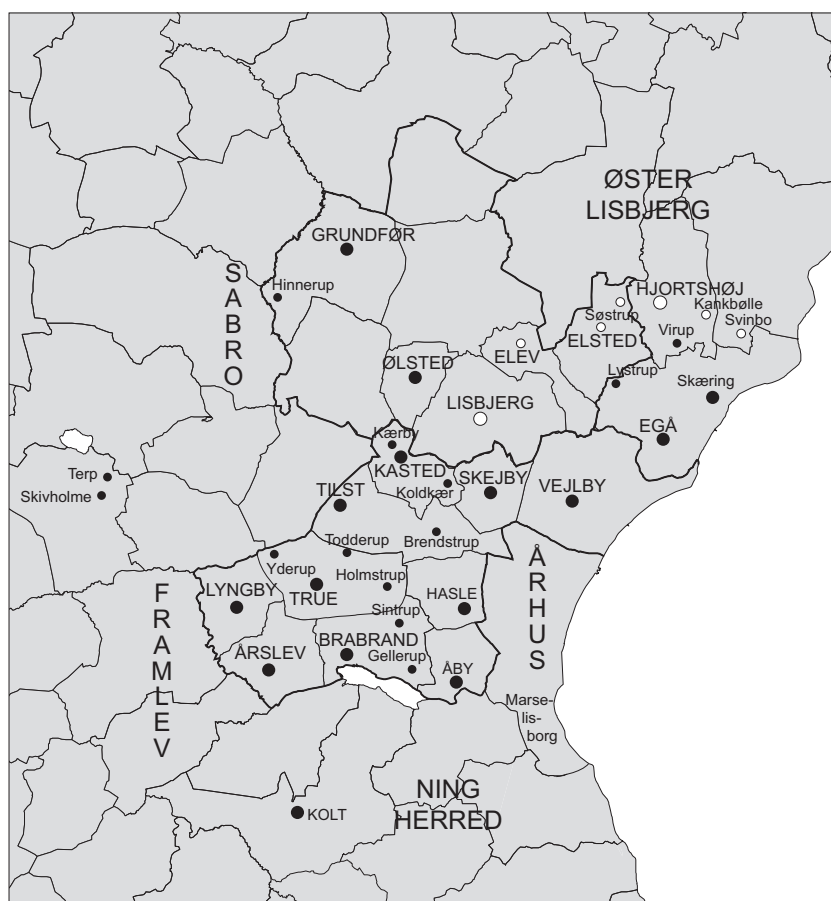

Fig. 2. Analyseområdet. ● De behandlede bebyggelser. ○ Andre bebyggelser. Kortet viser de middelalderlige sognegrænser (undtagen ved Århus).

Går vi herefter tilbage til middelalderen, er der ingen kilder om bisp- og selvejergodset, dog undtagen den meget vigtige oplysning, at vi ved eller rettere kan regne ud, at Hasle og V. Lisbjerg Herred var bispens *skiben*, ledingsdistrikter, allerede i det 13. århundrede, dvs. at selvejerne ikke hørte under kongen, men under Århusbisp. Til klostergodsets historie er der kun bevaret brevregester.¹⁰ Til domkapitlets gods findes der til gengæld et i flere henseender fremragende materiale. Den helt afgørende kilde er håndskriftet Århusbogen, *Liber Capituli Arhusiensis*, i Det kongelige Bibliotek, der indeholder en jordebog fra ca. 1315 og en brevbog med afskrift af mange af domkapitlets breve,¹¹ hvoriblandt især bemærkes bisp Ulriks statutter fra 1427. Århusbogen er udfærdiget i flere omgange, kort efter 1313 og kort efter 1428 og 1478, hvilket brevenes kronologiske spredning klart bærer vidnesbyrd om. Kun for tiden nærmest forud for de tre nævnte år har afskriverne fået et større antal breve med. Vort kendskab til kapitelsarkivet er følgelig ret så begrænset. Jordebogen, fra ca. 1315, behandler kun det gods, som hørte til fællesbordet for de ti ældste kannikedømmer, derimod ikke de enkelte kannikepræbender, andre m.v., og er, som påvist af Poul Rasmussen,¹² ikke fuldført. Dette spiller dog ikke nogen større rolle for vort undersøgelsesområde. Afgørende er det derimod, at jordebogen er en helt usædvanlig informativ jordebog med omhyggelig beskrivelse af de omhandlede ejendomme.

Det vil ses, at det middelalderlige kildemateriale henviser os til domkapitlets gods, med andre ord, at den topografisk afgrænsede punktundersøgelse til dels får karakter af en godsundersøgelse. Analysen har da heller ikke helt kunnet forbigå det materiale, som findes i kapitlets jordebog om ejendom uden for undersøgelsesområdet.

2. ÅRHUSEGNENS BEBYGGELSES GEOGRAFI

Ud fra Henrik Pedersens tabelværk over Christian 5's Matrikel kan der opstilles følgende tabel over 1680'ernes landbrug på Århusegnen (tabel 2).

Set i et større jysk perspektiv var forholdene inden for de seks herreder for så vidt temmelig ensartede: mellem en tredjedel og halvdelen af jorden var agerland, gårdtallet pr. km² lå på to eller lidt derunder. Alligevel vil det ses, at herrederne faldt i to klart markerede grupper. Da som siden hen (jf. 1844-matriklen og Trap: *Danmark* 4. udg.) udgjorde Ning, Hasle og V. Lisbjerg Herreder den bedste gruppe med mest opdyrket jord, 45-51%, og med den bedste jord, 5,5-5,8 tønder land ager til en tønde hartkorn.